Inhalt

11 **Vorwort der Herausgeber**
Խմբագիրների կողմից
Ruben Davtyan, Franziska Knoll, Arsen Bobokhyan und Harald Meller

15 **Grußwort des Botschafters der Republik Armenien in Deutschland**
Ողջույնի խոսք Գերմանիայում ՀՀ դեսպանի կողմից
Viktor Yengibaryan

16 **Grußwort des Staatsministers und Ministers für Kultur des Landes Sachsen-Anhalt**
Ողջույնի խոսք Սաքսոնիա-Անհալթի պետնախարարի և մշակույթի նախարարի կողմից
Rainer Robra

17 **Grußwort des Landtagspräsidenten des Landes Sachsen-Anhalt**
Ողջույնի խոսք Սաքսոնիա-Անհալթի Լանդթագի նախագահի կողմից
Gunnar Schellenberger

PROVINZ LORI

21 **Das Verteidigungssystem der Siedlung von Margahovit**
Մարգահովիտ բնակավայրի պաշտպանական համակարգը
Fortification system of the Margahovit settlement
Henrik Danielyan, Aram Gevorgyan (†), Harutyun Vanyan, Ruben Davtyan und Arsen Bobokhyan

35 **Archäologie und Umweltschutz: Die Ausgrabungsgeschichte der Teghut-Minen**
Հնագիտությունն ու շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը. Թեղուտի հանքավայրի տարածքի պեղումների տարեգրություն
Archaeology and environment protection: Excavation history of Teghut mine area
Suren Hobosyan

63 **Newly discovered stamp seals from the North of Armenia**
Նորահայտ դրոշմ-կնիքներ Հայաստանի հյուսիսից
Neu entdeckte Siegelstempel aus dem Norden Armeniens
Ani Saratikyan

79 **Adorned In Bronze. Iconographical, Morphological, and Chronological aspects of Belts from the Lori Berd Necropolis**
«Բրոնզով զարդարված». Լոռի Բերդի դամբարանադաշտի գոտիների պատկերագրական, ձևաբանական և ժամանակագրական ասպեկտները
Geschmückt in Bronze. Ikonographische, morphologische und chronologische Aspekte der Gürtel aus der Nekropole von Lori Berd
Ruben Davtyan and Sona Manukyan

111 **Archaeo-geophysical prospection and excavation of settlement patterns at the Iron Age fortress of Kurtan**
Կուրթանի երկաթեդարյան ամրոցի բնակավայրային համակարգի հնաերկրաֆիզիկական ուսումնասիրությունը և պեղումները
Archäo-geophysikalische Prospektion und Ausgrabung von Siedlungsmustern in der eisenzeitlichen Festung von Kurtan
Stanislav Vasiliev, Jörg W. E. Faßbinder, Ruben Davtyan, and Stepan Aslanian

149 Farbreste und Malereien der Mittelbronzezeit in Lori Berd
Միջինբրոնզեդարյան պիգմենտային մնացորդներ ու նկարազարդումներ Լոռի Բերդում
Pigment Residues and Paintings of the Middle Bronze Age in Lori Berd
Ruben Davtyan, Christian-Heinrich Wunderlich, Heiko Breuer und Franziska Knoll

PROVINZ SCHIRAK

167 Ein gutes Omen? Zu einem Grab mit Bezug zu Divinationspraktiken der Spätbronzezeit aus Lernakert an der Nordwestflanke des Aragatsmassivs
Լավ նախանշա՞ն. Ուշ բրոնզի դարի գուշակության ծեսին առնչվող դամբարան Լեռնակերտից (Արագածի հյուսիսարևմտյան լանջեր)
A Good Omen? A Grave Related to Divination Practices of the Late Bronze Age from Lernakert on the North-western Slope of Aragats Massif
Sabine Reinhold, Benik Vardanyan, Mariam Saribekyan, Dirk Mariaschk, Hasmik Simonyan und Noushig Zarikian

193 Women Buried with Weapons: Living Reality or Reflecting Social Identity? Based On Anthropological Material from the Jrapi Monument
Զինված կանանց թաղումներ. Կենսական իրականությա՞ն, թե՞ սոցիալական ինքնության ցուցիչ (Ըստ Ջրափիի մարդաբանական նյութի)
Mit Waffen begrabene Frauen. Lebendige Realität oder Spiegelung sozialer Identität? Am Beispiel von anthropologischem Material aus dem Gräberfeld von Jrapi
Anahit Khudaverdyan

209 Jradzor. Heiligtum, Höhensiedlung und Wegfeste am Akhuryan
Ջրաձորը. Ախուրյան գետի սրբարանը, բարձրադիր բնավայրը ու ճանապարհի հանգույցներում գտնող ամրոցը
Jradzor. Sanctuary, Hilltop Settlement, and Road Fortress on the Akhuryan
Dorothea Mauermann, Larisa Yeganyan (†), Andreas Furtwängler, Hamaszasp Khachatryan (†) und Levon Petrosyan

227 Azatan: A fortress and settlement on the Shirak Plain. A historical overview based on radiocarbon samples
Ազատան. Ամրոց ու բնակավայր Շիրակի դաշտավայրում: Պատմական ակնարկ՝ հիմված ռադիոածխածնային տվյալների վրա
Azatan: Eine Festung und Siedlung in der Schirak-Ebene. Ein historischer Überblick basierend auf Radiokarbondaten
Andreas Furtwängler, Dorothea Mauermann, Hamazasp Khachatryan (†), Larisa Yeganyan (†), and Levon Petrosyan

247 Tomb no. 1 of the Jrapi necropolis. Results of the 2018 excavations in the Shirak Region
Շիրակի մարզի Ջրափիի դամբարանադաշտի թիվ 1 դամբարանը ըստ 2018թ. պեղումների
Das Grab Nr. 1 der Nekropole von Jrapi. Ergebnisse der Ausgrabungen 2018 in der Region Schirak
Levon Petrosyan and Levon Aghikyan

PROVINZ GEGHARKUNIK

263 Alte Fragen und neue Perspektiven. Untersuchungen zu den Goldvorkommen Armeniens und die Einordnung prähistorischer Goldobjekte
Հին հարցեր և նոր հեռանկարներ. Հայաստանի ոսկու հանքավայրերի հետազոտությունները և հնագույն ոսկյա առարկաների դասակարգումը
Old questions and new perspectives. Studies into Armenia´s gold deposits and the classification of prehistoric gold objects
René Kunze, Khachatur Meliksetian, Danilo Wolf und Arsen Bobokhyan

317 Geoarchäologische Untersuchungen auf der Artanish-Halbinsel und die Erprobung einer neuen geochemischen Prospektionsmethode für die Archäologie
Արտանիշի թերակղզու երկրաբանահնագիտական հետազոտությունները ու երկրաքիմիական հետախուզման նոր մեթոդի փորձարկում
Geoarchaeological investigations on the Artanish peninsula and the experimentation of a new geochemical prospection method for archaeology
Arshavir Hovhannisyan, René Kunze und Arsen Bobokhyan

343 Geophysical prospection at the Bronze Age settlement of Artanish-9, Lake Sevan
Երկրաֆիզիկական հետախուզում Սևանա լճի Արտանիշ-9 բրոնզեդարյան բնակավայրում
Geophysikalische Prospektion der bronzezeitlichen Siedlung von Artanish-9 am Sewansee
Burkart Ullrich, Wieke de Neef, Jochem Dorrestein, and Rudolf Kniess

355 Artanish-9. Report on the results of the 2020–2023 excavations as part of the Ushkiani project
Արտանիշ-9: Ուշկիանի ծրագրի պեղումների արդյունքների հաշվետվություն, 2020–2023 թթ.
Artanish-9. Bericht zu den Ergebnissen der Ausgrabungen 2020–2023 im Rahmen des Ushkiani-Projektes
René Kunze, Mariam Amiryan, Noushig Zarikian, Roman Hovsepyan, and Arsen Bobokhyan

383 Gold Mining in Medieval Sotk, and its Associated Communication System
Միջնադարյան Սոթքի ոսկու հանքագործությունը և հաղորդակցության համակարգը հանքի շուրջ
Goldminen im mittelalterlichen Sotk und das um die Mine entstandene Kommunikationssystem
Avetis Grigoryan and Hasmik Simonyan

Rodung einer archäologischen Fundstelle in der Provinz Lori vor Beginn der Grabung.

Vorwort der Herausgeber

Das Land Sachsen-Anhalt unterhält seit vielen Jahren besondere Beziehungen zur Republik Armenien. Ausgangspunkt dieser Partnerschaft war das Kulturabkommen zwischen der Republik Armenien und der Bundesrepublik Deutschland vom Dezember 1995 und die Unterzeichnung eines Memorandums im August 1998, das bis heute die Rahmenbedingungen der Zusammenarbeit definiert. Neben der Kultur wurden Bildung und Wissenschaft als zentrale Kooperationsfelder festgelegt.

Seit 2010 widmen sich armenische und deutsche Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler verschiedenster Disziplinen in diversen Teilprojekten der Erforschung des archäologischen Erbes Armeniens. In Zusammenarbeit mit der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien erforscht das Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt federführend mit weiteren deutschen Partnerinstitutionen und Universitäten die archäologischen Spuren dieses kulturhistorisch facettenreichen Landes. Der vorliegende dritte Band zu den gemeinsamen Forschungen in Armenien dokumentiert die Ergebnisse laufender und abgeschlossener Projekte in ausführlichen wissenschaftlichen Beiträgen.

Geografisch konzentriert sich dieser Band auf drei Provinzen des modernen Armenien: Lori, Schirak und Gegharkunik.

In der Provinz Lori wird die bronze- und eisenzeitliche Nekropole Lori Berd seit langem von der Nationalen Akademie der Wissenschaften der Republik Armenien erforscht. In den letzten Jahren wurden diese Forschungen auch durch das Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt intensiviert. Hervorzuheben sind Untersuchungen zu prähistorischen Farbpigmenten und weiteren Aspekten der Kunst in Lori Berd, die in diesem Band vorgestellt werden. Darüber hinaus enthält die Publikation die erste detaillierte Veröffentlichung der Ausgrabungen und geomagnetischen Untersuchungen einer großen eisenzeitlichen befestigten Siedlung in Kurtan bei Lori Berd.

Einen weiteren Schwerpunkt des Bandes bilden die Ausgrabungen in der Provinz Schirak, die unter der Leitung von Prof. Dr. Andreas Furtwängler in Zusammenarbeit mit armenischen Kolleginnen und Kollegen durchgeführt werden. Besonders hervorzuheben sind die interdisziplinären Untersuchungen am Fundplatz Azatan, der über einen langen Zeitraum, vom 14. bis zum 6. Jh. v. Chr., belegt war. Neben der Erforschung der Befestigungs- und Siedlungsstrukturen wurden auch die zugehörigen Gräberfelder in Jrapi untersucht. Die archäologische Zusammenarbeit in Schirak war maßgeblich mit den Namen der Kollegen Larisa Yeganyan und Hamazasp Khachatryan aus Gyumri – einer Partnerstadt von Halle (Saale) – verbunden, deren Andenken der vorliegende Band gewidmet ist.

Die Provinz Gegharkunik – das Gebiet um den Sewansee – ist bereits seit 2010 ein Schwerpunkt der von Halle aus koordinierten Forschungen. Initiiert wurde die Suche nach den prähistorischen Goldquellen durch Prof. Dr. Ernst Pernicka, Curt-Engelhorn-Zentrum Archäometrie, Mannheim, sowie Prof. Dr. Gregor Borg, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg. Von 2017 bis 2023 konnte hier das DFG-Projekt »Ushkiani: Die Bedeutung von Gold aus Armenien für die bronzezeitliche Kulturentwicklung Kaukasiens« unter der Leitung von Dr. René Kunze, Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, realisiert werden. Im Rahmen dieser armenisch-deutschen Kooperation wurden umfangreiche interdisziplinäre archäologische, historische und geophysikalische Untersuchungen insbesondere am bisher kaum erforschten Ostufer des Sewansees durchgeführt. Von besonderer Bedeutung waren dabei die Fundorte Sotk und Artanish, die über intensive Grabungskampagnen erschlossen wurden.

Die in diesem Band enthaltenen Beiträge stellen durchweg Erstveröffentlichungen dar. Damit leistet die Publikation einen wesentlichen Beitrag zur wissenschaftlichen Erschließung und internationalen Verbreitung neuer archäologischer Fundorte und Ergebnisse aus Armenien. Gleichzeitig fördert sie die interdisziplinäre Forschung und vertieft die Zusammenarbeit zwischen deutschen und armenischen Archäologinnen und Archäologen, die nach vielen Jahren nicht nur die gemeinsamen Projekte, sondern auch Freundschaften verbindet.

Besonderer Dank gebührt dem Land Sachsen-Anhalt, das nicht nur die einzelnen Projekte über all die Jahre großzügig be- und gefördert hat, sondern auch die vorliegende Veröffentlichung ermöglichte.

Ruben Davtyan, Franziska Knoll,
Arsen Bobokhyan und Harald Meller

Խմբագիրների կողմից

ԳՖՀ Սաքսոնիա-Անհալթի երկրամասը երկար տարիներ ի վեր առանձնահատուկ հարաբերություններ է պահպանում ՀՀ-ի հետ: Այս գործընկերակցության հիմքը դրվել է 1995 թ. դեկտեմբերին ՀՀ և ԳՖՀ միջև կնքված մշակութային համաձայնագրով և 1998 թվականի օգոստոսին ստորագրված հուշագրով, որը մինչ օրս սահմանում է համագործակցության շրջանակը: Մշակույթի հետ մեկտեղ, որպես համագործակցության հիմնական ոլորտներ, սահմանվել են կրթությունն ու գիտությունը:

2010 թվականից ի վեր տարբեր գիտաճյուղերի հայ և գերմանացի գիտնականներն իրականացնում են համատեղ հետազոտություններ՝ ուղղված Հայաստանի հնագիտական ժառանգության ուսումնասիրմանը: ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի (ՀՀ ԳԱԱ) հետ համագործակցությամբ Սաքսոնիա-Անհալթի Հուշարձանների պահպանության և հնագիտության վարչությունը (ԼԴԱ), ինչպես նաև այլ գերմանական գործընկեր հաստատություններ ու համալսարաններ առաջատար դեր են ստանձնել այս մշակութապես ու պատմականորեն բազմաշերտ երկրի հնագիտության ուսումնասիրման գործում: Երրորդ հատորում գիտական մանրամասն հոդվածների միջոցով ներկայացվում են ընթացիկ և ավարտված նախագծերի արդյունք-ները:

Աշխարհագրական առումով հատորը վերաբերում է ժամանակակից Հայաստանի երեք մարզերին՝ Լոռի, Շիրակ և Գեղարքունիք:

Լոռու մարզում գտնվող Լոռի Բերդի բրոնզ-երկաթեդարյան դամբարանադաշտը վաղուց ի վեր ուսումնասիրվում է ՀՀ ԳԱԱ-ի կողմից: Վերջին տարիներին այդ հետազոտությունները զգալիորեն ակտիվացել են նաև ԼԴԱ-ի օժանդակությամբ: Հատկապես պետք է ընդգծել Լոռի Բերդում նախապատմական գունանյութերի և արվեստի այլ ասպեկտների վերաբերյալ ուսումնասիրությունները, որոնք ներկայացված են սույն հատորում: Բացի այդ, ժողովածուն ներառում է Լոռի Բերդի մերձակայքում գտնվող Կուրթան բնակավայրում հայտնաբերված խոշոր երկաթեդարյան ամրացված բնակավայրի պեղումների և երկրաֆիզիկական հետազոտությունների արդյունքների առաջին մանրամասն հրատարակումը:

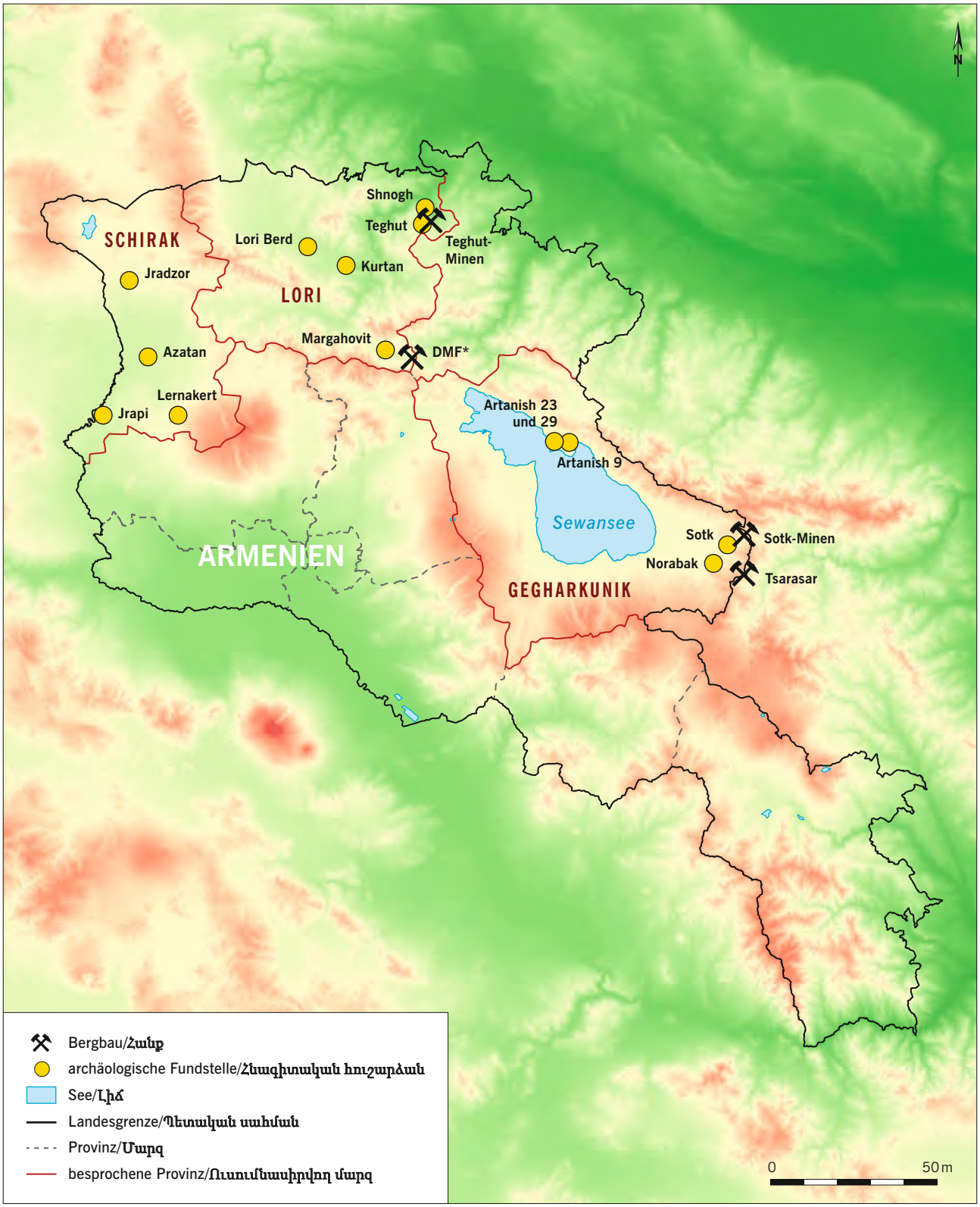
Հատորի մեկ այլ առանցքային թեման Շիրակի մարզում իրականացվող պեղումներն են, որոնք կատարվում են պրոֆեսոր Անդրեաս Ֆուրթվենգլերի և հայ գործընկերների կողմից: Առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Ազատան հնավայրում իրականացված միջմասնագիտական հետազոտությունները, որը բնակեցվել է բավականին երկար ժամանակահատվածում՝ մ.թ.ա. XIV–ից մինչև մ.թ.ա. VI դարը: Բացի ամրաշինական և բնակելի կառույցներից, պեղվել են նաև դամբարանադաշտեր Ջրափիում: Շիրակում իրականացված հնագիտական համագործակցությունը սերտորեն կապված է Գյումրիից (որը նաև Սաքսոնիա-Անհալթի Հալլե քաղաքի քույր քաղաքն է) գործընկերներ Լարիսա Եգանյանի և Համազասպ Խաչատրյանի անունների հետ, որոնց վառ հիշատակին էլ նվիրված է սույն ժողովածուն:

Գեղարքունիքի մարզը՝ Սևանա լճի շրջակայքը, 2010 թվականից ի վեր Հալլե քաղաքի հետազոտողների գլխավոր թիրախներից մեկն է: Նախապատմական ոսկու աղբյուրների որոնումները նախաձեռնել են պրոֆեսոր Էռնստ Պեռնիցկան (Մանհայմի Կուրտ-Էնգելհորն կենտրոն) և պրոֆեսոր Գրեգոր Բորգը (Մարտին Լութերի անվան համալսարան): 2017–2023 թթ. դր. Ռենե Կունցեն այս թեմայով իրականարել է Գերմանիայի գիտահետազոտական հիմնադրամի (DFG) կողմից ֆինանսավորվող «Ուշկիանի. Հայաստանի ոսկու նշանակությունը Կովկասի բրոնզեդարյան մշակութային զարգացման համատեքստում» նախագիծը: Հայ-գերմանական այս համագործակցության շրջանակում Սևանա լճի արևելյան, սակավ ուսումնասիրված հատվածում կատարվել են ընդարձակ միջմասնագիտական հնագիտական, պատմական և երկրաֆիզիկական ուսումնասիրություններ: Հատուկ կարևորություն ունեն Սոթք և Արտանիշ հնավայրերի ինտենսիվ պեղումները:

Սույն ժողովածուում ընդգրկված բոլոր հոդվածները հրապարակվում են առաջին անգամ: Այսպիսով, ժողովածուն կարևոր նշանակություն ունի Հայաստանի հնագիտական նոր հուշարձանների գիտական արժևորման և միջազգայնացման գործում: Միևնույն ժամանակ, այն խթանում է միջմասնագիտական նորանոր ուսումնասիրությունները և խորացնում հայ ու գերմանացի հնագետների համագործակցությունը, որոնց երկարամյա համատեղ աշխատանքի արդյունքում ոչ միայն գիտական ծրագրեր, այլև ամուր բարեկամական կապեր են ձևավորվել:

Հատուկ երախտագիտություն ենք հայտնում Սաքսոնիա-Անհալթ երկրամասի քաղաքական և վարչական ղեկավարությանը, որը տարիներ շարունակ մեծահոգաբար աջակցել ու ֆինանսավորել է առանձին նախագծեր, ինչպես նաև հնարավոր դարձրել սույն ժողովածուի լույս ընծայումը:

Ռուբեն Դավթյան, Ֆրանցիսկա Քնոլլ,
Արսեն Բոբոխյան և Հարալդ Մելլեր

Karte von Armenien mit in diesem Band besprochenen Fundstellen in den drei besprochenen Provinzen (rot). * Minengruppe Dilijan, Margahovit, Fioletovo.
Kartierung: A. Swieder, LDA; Kartengrundlage: SRTM version 3.0 global 1 arc second data, by courtesy of the U. S. Geological Survey (USGS) and the National Aeronautics and Space Administration (NASA), public domain; Gewässer: Digital Chart of the World (DCW) © Environmental Systems Research Institute, Inc. (ESRI), originally developed for the US Defense Mapping Agency (DMA), CC BY 3.0; Ländergrenzen: Government of Armenia, CC BY 3.0 IGO.

Հայաստանի քարտեզ՝ այս հատորում քննարկված երեք մարզերի (կարմիրով) ներկայացված հնավայրերով: *Դիլիջան, Մարգահովիտ, Ֆիոլետովո:
Քարտեզագրում՝ Ա. Սվիդեր, ԼԴԱ: Քարտեզի հիմք՝ SRTM version 3.0 global 1 arc second տվյալներ՝ տրամադրված ԱՄՆ Երկրաբանական ծառայության (USGS) և Ազգային ավիացիոն ու տիեզերական վարչության (NASA) կողմից, հանրային տիրույթ: Ջրային օբյեկտներ՝ Digital Chart of the World (DCW) © Environmental Systems Research Institute, Inc. (ESRI), սկզբնապես մշակված ԱՄՆ Պաշտպանական քարտեզագրման գործակալության համար, CC BY 3.0: Պետական սահմաններ՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարություն, CC BY 3.0 IGO: